

»Bolj ko se ljudje osredotočamo na lastno zadovoljstvo in srečo, bolj smo nezadovoljni«

DINO MANZONI

psiholog in filozof

Dino Manzoni (rodil se je 15. novembra 1991 v Kopru) je psiholog, ki pri

Pišec: Gregor Kocijančič

Foto: Borut Krajnc

razmerij in praks, ki regulirajo naše mišljenje in delovanje. Napad na mlajše generacije je pogosto prikladen način iskarnja krivca in utajitve resničnih,

Druženomedicinskem inštitutu ZRC SAZU raziskuje na presečišču psihologije, filozofije in psihoanalize. Raziskovalno se med drugim posveča problematiki družbenega narcizma, ukvarja pa se tudi z vprašanjem ljubezni v sodobni družbi; o njem te dni pod mentorstvom Mladena Dolarja pripravlja doktorsko disertacijo.

temeljnih in kompleksnih vzrokov težav.

Boomerji s prstom kažejo na milenijce, milenijci bomo s prstom kazali na zoomerje. Bo starejša generacija za mlajšo vselej mislila, da je zagledana vase?

Bi lahko rekli, da živimo v času epidemije narcizma?

► Temu ne bi rekel ravno epidemija, ker ta pojem implicira nekakšen zunanji tujek, ki je povzročitelj »bolezni« pri posamezniku, raje bi rekel, da gre za sistemsko producirane družbene prakse. Sam družbeni ustroj in z njim povezana organizacija institucij ter spremembe v strukturi podjetij formirajo to, kar lahko prepoznamo kot narcistični tip vedénja in samo-percepcije. Pri razpravah o »epidemiji narcizma« hitro pridemo do moraliziranja in kazanja s prstom na mlajše generacije, denimo milenijce. Naslovnico revije *Time* je leta 2013 krasil napis: »Generacija jaz, jaz, jaz. Milenijci so leni narcisti, ki še vedno živijo pri starših.« Takšna postavitev problema je v resnici njegova redukcija, saj ne vzame v zakup objektivnih družbenih

► Nostalgija, idealizacija preteklosti je vedno nekoliko tvegana. V zadnjem obdobju se intenzivneje posvečam problematiki ljubezni, tako da vam lahko odgovorim s primerom s tega področja: nekoč, v času naših dedkov in babic, naj bi bila ljubezen bolj pristna, prava, trdoživa, danes pa imamo zaradi priborjenih političnih pravic in svoboščin ter sodobne tehnologije v obliki socialnih omrežij in zmenkarskih aplikacij neskončno možnosti, kar naj bi bilo krivo za to, da so razmerja danes tako kratkotrajna in neosebna, da nenehno prihaja do razvez in podobno. Vsekakor informacijska tehnologija vpliva na način izbire in množstvo možnosti, a nikakor je ne bi obravnaval kot absolutnega krivca. Navsezadnje so ljudje od nekdaj izbirali ljubezen v smeri socialno posredovanih preferenc (znotraj enakega družbenega razreda) in lastnosti, ki so jih dojemali kot zaželene v okviru koordinat, ki jih je zarisovala neka ideološko posredovana fantazma. Obenem nam omenjena tehnofobna formulacija ponudi zgolj

Rodil se je »novi duh kapitalizma«, ki strukturno, praktično, organizacijsko in ideološko usmerja k vedênju, značilnostim in samopercepciji, ki jih lahko označimo kot narcistične.

izstop s frustrirajočega ljubezenskega trga neskončnih izbir, torej gre za konservativno opcijo v smeri tradicionalizma in omejitev, s katero prav tako utajimo neko inherentno problematiko samih ljubezensko-seksualnih razmerij *kot takih*.

So ta spoznanja del vaše doktorske disertacije, v kateri raziskujete problematiko ljubezni v sodobni družbi? Kaj so za zdaj vaše glavne teze in ugotovitve?

► Za razglabljanje o ugotovitvah je še malce prezgodaj, a naj za začetek povem, da ljubezni ne obravnavam s psihološkega vidika, torej zgolj kot neko samoumevno čustvo.

Raje govorim o različnih konceptih ljubezni. Iz antike poznamo, denimo, platonsko koncepcijo ljubezni, materialistično, epikurejsko, rimsko erotično elegijo, iz krščanskega srednjega veka trubadurje in dvorsko koncepcijo ljubezni, za novi vek pa je značilna romantična. Potem pridemo do današnjega časa, v katerem prevladuje nenavadna zmes dveh na videz nasprotujočih si reprezentacij. Prva je romantična predstava, prikrajšana za tragično razsežnost ljubezni, ki pritiče njenemu pravemu romantičnemu pojmovanju, saj je bila za romantike izpolnitev ljubezni mogoča šele po smrti, v posmrtnem

življenju. Na drugi strani prepoznamo predstavo ljubezni, ki zastopa tako rekoč nasprotno vrednote, te pa spodbujata strokovni diskurz psihologije in terapevtski diskurz o intimnih odnosih, ki na splošno predpisuje neko obliko realizma in racionalnosti. Ta je dojeta kot preračunavanje profita, tudi libidinalnega, in poudarja funkcionalnost in pragmatično, utilitarno upravljanje intimnih odnosov. Ta dva diskurza, dve predstavi o ljubezni, ki sta na videz nasprotujoči si, se dejansko dopolnjujeta in omogočata neke tipe ljubezenskih praks, ki jih podpira in vzdržuje trg, še posebej storitveni sektor (ponudba

Šele ko v zamišljeni publiki oziroma imaginarnem Drugem zbudimo občutek zavisti in želje, sami lahko uživamo v svojem lastnem intimnem doživljanju sveta.

potovanj, sprostitev in drugih doživetij ...).

Kako pa se to povezuje z analizo sodobnega narcisizma?

► Analiza, po kateri me sprašujete, gre nekako v podobno smer. Naj navedem primer. Kulturna sociologinja Eva Illouz ugotavlja, da sodobne romantične prakse temeljno oblikujeta ideja osebne svobode in izražanje neke osebne edinstvenosti. To temeljno težnjo in fantazmo, ki poganja sodobna razmerja, fantazmo »osebne izpolnitve in osvoboditve« od vseh okovov avtoritete, tradicije in družbe, lahko označimo kot težnjo po »čistih razmerjih«, kakor jih je poimenoval sociolog Anthony Giddens. Radi si zamišljamo, da je ljubezen nekaj zasebnega, da vsak ljubi tako, kot sam hoče. Danes torej ljubezen razumemo kot tisto, kar nas loči od javnosti in produktivne sfere: na delu gremo in težimo k uspešnosti, ljubezen in intimni odnosi pa so tisto področje posameznikove svobode, ki je zunanje družbenim zahtevam in dolžnostim. Eva Illouz ugotavlja, da sodobne romantične prakse vključujejo vrsto ritualov, ki jih dojemamo kot transgresivne in zunaj produktivne sfere, na primer iskanje in načrtovanje doživetij, ki potekajo zunaj vsakdanjega delovnega in družbenega okolja, na primer v naravi, na potovanjih, izletih, s poudarkom na spontanosti, estetiki in lepoti. Udeleženci v raziskavi so poročali, da so doživetja v omenjenih okoljih v njih sprožila neke vrste ekstatične občutke na eni strani in občutek svobode na drugi. Kot taka imajo ta občutja nekakšen religiozni status, čeprav udeleženci raziskave trdijo, da niso naivni ali iracionalni, temveč da vedo, da je ljubezen le izmišljeni ideal in da je treba biti v življenju prizemljen in realen. Čeprav se ima sodobni človek za racionalnega realista, ki drugim jasno kaže, da ni naiven, ta psihološka demistifikacija ljubezni ustvarja novo, subtilnejšo mistifikacijo in fetišizacijo medosebnih odnosov v formi »čistih« razmerij. A po drugi strani nam ravno ta distanca v obliki racionalizma in strokovnega psihološkega mišljenja omogoča, da delujemo v smeri, ki jo narekujejo spontana ideologija in družbeno, tržno posredovane preference.

Prej ste namignili, da se moramo pri razpravi o narcisizmu izogibati tehnofobiji. Seveda ne moremo vsega skupaj zreducirati na družabna omrežja in selfije, vseeno pa se ti zdijo kot

izjemno prikladno orodje, ki hrani premik proti še bolj narcistični družbi.

► Specifična interakcija in vedénje na socialnih omrežjih nista vzrok za narcistično družbo, temveč prej njena posledica. Gre za manifestacijo družbeno producirane narcisizma, ki se izraža na socialnih omrežjih. Tukaj mi pride na misel problem užitka, o katerem ima psihoanaliza veliko povedati. Užitek nikoli ni bil nekaj neposredno doživetega, pristnega, neodvisnega od jezika in socialnega konteksta. Kakorkoli, vseeno pa se mi zdi zanimiva posebna »narcistična«, samorefleksivna struktura uživanja. V mislih imam recimo neko vsakdanje izkustvo oziroma že neke vrste običaj, da ko smo na počitnicah ali potovanju z ljubljeno osebo, o vsem skupaj poročamo prijatelju ali zabeležimo v obliki objav na socialnih omrežjih. Stvar je v tem, da že sam ta akt objave, govora, v katerem postane naše intimno doživetje registrirano s strani Drugega, javnosti, v nas producira užitek, ki se nam zdi nekako pomanjkljiv, če zgolj neposredno doživljamo neke prijetne trenutke, za katere nihče ne ve. Tako pride do izraza neko nekoliko komično protislovje, in sicer, da šele ko v zamišljeni publiki oziroma imaginarnem Drugem zbudimo občutek zavisti in želje, sami lahko uživamo v svojem lastnem intimnem doživljanju sveta.

V tem kontekstu ste na podlagi kritike pozitivne psihologije raziskovali tudi koncept sreče. Kaj so pravzaprav temeljne značilnosti sodobnega pojmovanja sreče in zakaj moramo biti kritični do pozitivne psihologije?

► To vprašanje se neposredno navezuje na problematiko narcisizma. Nadjavovski pritisk, da je življenje smiselno le, če smo srečni in osebno izpolnjeni, zadovoljni, je posledica specifičnih družbenih in institucionalnih sprememb, ki so predugačile naše vsakdanje življenjske prakse. Tu je pomemben premislek, zakaj nas sodobna popularna kultura in korporativna ideologija v tolikšnem obsegu silita v samorazvoj in intenzivno samoinspekcijo ter samoiniciativo. Tako tudi na individualni ravni občutek sreče razumemo v razmerju do samoaktualizacije. Tu nastopi paradoks: imperativ sreče in izpolnjenosti se vselej izteče le v nezadovoljstvo oziroma nezadovoljenost, kar kažejo številne nedavne psihološke raziskave. Bolj ko se ljudje osredotočamo na

lastno zadovoljstvo in srečo, bolj smo nezadovoljni, saj nam vselej kaj uide in nikoli ne moremo doseči »tistega«, česar smo si želeli in o čemer smo fantazirali, da nas bo izpolnilo. Mogoče je stvar v tem, da najbolj uživamo ravno v sami fantazmi, na podlagi katere zasledujemo srečo in izpolnjenost, dejanske prakse pa uporabljamo kot prelagnje in izogibanje tej imaginarni izpolnjenosti, tako da se ta fantazmatski ideal ohrani, da vzdrži.

Kako so torej družbene spremembe vplivale na oblikovanje narcistične kulture?

► Naj omenim nekaj konkretnih družbenih sprememb, ki so se pričele konec sedemdesetih let prejšnjega stoletja in jih avtorja Luc Boltanski in Eva Chiapello imenujeta »novi duh kapitalizma«. Pred tem je v razvitem svetu prevladovala korporativno-menedžerska oblika kapitalizma, ki se je razvila po veliki gospodarski krizi v tridesetih letih 20. stoletja, in sicer iz klasične individualistično-protestantske, industrijske, avtoritarne, družinske oblike. Kapitalistična ureditev se je konec sedemdesetih let znašla v hudi duhovni oziroma ideološki krizi, ki se je kazala tudi kot zmanjšanje delavčevih produktivnih zmognosti zaradi upada motivacije za delo. Ideološko preoblikovanje, ki je nagovorilo posameznike, se je začelo v smeri »humanizacije« delovnega procesa. Tako so podjetja začela ustanavljati vse več oddelkov, imenovanih Human Resource Management (HRM), pojavljali so se razni mentorski »coachi« in motivatorji. Psihologi so pisali menedžerske priročnike, v katerih so svetovali, da je treba na delovnem mestu odpraviti strogo hierarhijo in uvesti timsko, partnersko, kolaborativno projektno delo, ki pa zahteva nenehno aktivnost, mreženje, samoangažiranost, razpoložljivost, mobilnost, prilagodljivost. Ta sprememba delovnega procesa in organizacije podjetja naj bi zbudila večji občutek svobode, več možnosti za izražanje samoiniciative in ustvarjalnosti. Tako je delo postalo instrument za izražanje samega sebe, svoje individualnosti in samoaktualizacije. Vendar je posledica te novosti ta, da se je zabrisala razmeroma jasna meja med zunajdelovnim časom in časom, ki ga zaposleni preživlja na delu. Namreč, za osebni razvoj, dobro počutje, zdravje in samopromocijo je treba skrbeti in vanje investirati neprestano, tudi ko nismo na

Že med šolanjem smo socializirani v kapitalistično ideologijo in prisiljeni postati neke vrste podjetniki samega sebe: bombardirani smo z informacijami o tem, kakšne osebne lastnosti in kompetence moramo razviti, da bomo zaposljivi in družbeno zaželeni, produktivni posamezniki.

delu, ali še posebej, ko nismo na delu. To je eden od načinov, kako lahko povečamo svoj lastni »človeški kapital«, s katerim se bomo lažje prodali na trgu delovne sile. Notranjo motivacijo in angažma, ki so ju oboji, delavci in menedžerji, demonstrirali na delu, so sami razumeli kot osebno pot k samourešitvi in lastnih potencialov, ki naj bi bilo izraz individualne svobode. Rodil se je »novi duh kapitalizma«, ki strukturno, praktično, organizacijsko in ideološko usmerja k vedanju, lastnostim in samopercepciji, ki jih lahko označimo kot narcistične. Pripomnim lahko, da vpliv strokovne oziroma znanstvene vednosti na organizacijo podjetij ni nič novega, saj se je že Fordova inovacija drugega delovnega procesa in organizacijskega sistema naslanjala na ugotovitve Fredericka Taylorja. Ta je razvil teorijo znanstvenega menedžmenta, na kateri so bile utemeljene praktične spremembe, ki so vodile do hitrejšje proizvodnje, nižjih stroškov delovne sile in s tem večjega dobička v hitro rastočih kapitalističnih podjetjih tistega časa.

Gre torej za premik v podjetniški miselnosti, ki je danes zelo očiteno vidno v zagonskih podjetjih. Iz mantre »vse, kar delam, delam za skupno dobro podjetja, ki je pravzaprav kot moja druga družina,« izhaja tudi pojav teambuildingov, spodbujanje k preživljanju prostega časa s sodelavci in podobno.

► Ja, za podjetja je ključno, da pridobijo zaupanje zaposlenih. Delavci morajo imeti občutek, da je podjetju mar za njihovo dobrobit. To je eden izmed razlogov, da se je v osemdesetih letih pričela pospešena liberalizacija delovnega procesa v smeri večje izbire in odgovornosti zaposlenih. To spodbujanje raznolikosti in nekonformizma je izhajalo iz afirmacije inherentne vrednosti vsakega individuuma in njegove posebnosti, kar naj bi povečalo delavčev produktivnost. Iz te logike izhajajoči imperativ neprestanega samorazvoja obenem predpostavlja neki tip osebnosti – podjetniške –, ki vsebuje vse potrebno za lastno samoaktualizacijo. Takšno samorazumevanje novega tipa delavca implicira, da so vsi zaposleni v podjetju v resnici še-ne aktualizirani direktorji ali kapitalisti. Takšna naravnost zaposlenih onemogoča kakršnokoli identifikacijo z delavskim razredom in bojem za svoje

pravice. Po drugi strani pa je vsak delavec prisiljen sodelavca dojemati kot potencialno konkurenco, sovražnika ali rivala. To so torej nekateri izmed sodobnih psiholoških postopkov, ki naj bi izboljšali delovno ozračje v podjetjih in motivirali delavce, da bi se čutili še bolj pripadne podjetju in delu, ki naj bi težilo k »skupnemu dobremu«, čeprav dejanski vzroki za slabo ozračje izvirajo iz same notranje logike, strukture in organizacije podjetij v neoliberalizmu.

Zakaj ste se kot raziskovalec pravzaprav sploh usmerili v študije narcisizma?

► Zato ker me je najprej kot psihologa pritegnila neka posebna preokupiranost ljudi s samimi sabo, ki jo je mogoče opaziti v vsakdanjem življenju. Recimo že kot subjekti, vključeni v šolski sistem, smo bombardirani z informacijami o tem, kakšne osebne lastnosti in kompetence moramo razviti, da bomo zaposljivi in družbeno zaželeni, produktivni posamezniki. V mislih imam razna vedanja, s katerimi izražamo lastno svobodo, edinstvenost in sposobnost, ki so v funkciji samopromocije. Tako smo že med šolanjem socializirani v kapitalistično ideologijo in prisiljeni postati neke vrste podjetniki samega sebe. Narcisizem, ki ga razumem zgolj deskriptivno, kot skupek nekaterih vedanj, značilnosti in samopercepcije, katerih logika je posredno in neposredno izražanje samega sebe, svoje individualnosti in svojih kompetenc, se torej ne nanaša zgolj na vedanja, ki jih spontano povezujemo z narcisizmom, recimo v obliki »selfi kulture«. Takšno vedenje zahteva, oblikuje in generira samo okolje, v katerem smo socializirani in vzgojeni, recimo šole, digitalni in medijski prostor ter delovno okolje.

Torej že socializacija v izobraževalnem procesu močno vpliva na razvoj narcističnega vedenja?

► Šolstvo in raziskovalna dejavnost sta v zadnjih desetletjih doživela korenite ideološke in organizacijske transformacije. V zvezi s tem v branje predlagam Lavalovo delo *Neoliberalni napad na javno šolstvo*, v katerem avtor ugotavlja, da so pod vplivom politično-ekonomskih pritiskov nastale spremembe v sami logiki delovanja šolskega sistema, ki se več ne opira na razsvetljensko idejo o emancipacijskem potencialu znanosti, saj zna- nje postaja vse bolj tržna dobrina, blago v

obliki človeškega kapitala. Tako imenovane kompetence oziroma konkurenčna znanja so – pod vplivom imperativa učinkovitosti – neposredno vezana na delovni proces in praktično uporabnost vednosti ter spretnosti. Gre za nekakšno instrumentalizacijo vednosti, podrejene zasebnim ekonomskim interesom. Stvar je v tem, da ko znanje postane kapital, izobraževanje pa vlaganje vase, posameznik izgubi avtonomijo, saj je podvržen tržnim interesom, diktaturi kapitala, ki določa kriterije uspešnosti, racionalnosti in etične odgovornosti.

Zakaj pa se, čeprav ste po osnovni izobrazbi psiholog, pri raziskovalnem delu ne posvečate osebno-psihološkim vidikom narcisizma, temveč predvsem družbenim?

► *Kultura narcisizma*, knjiga Christopherja Lascha, in Žižkov tekst »Patološki narcis« kot družbeno-nujna forma subjektivnosti sta mi odprla pogled na to, kako je narcistično vedenje in doživljanje povezano s specifičnim družbenim ustrojem in politično-ekonomskim kontekstom. Čeprav je v psihologiji osebnost načeloma dojeta kot osrednje določilo človeškega vedenja, me je od nekdaj zanimalo, kako duševne motnje in posameznikovo psihologijo determinirajo, producirajo in oblikujejo socialno okolje in širše družbene strukture. Danes, pod vplivom ideologije liberalizma, posameznikovo vedenje spontano percipiramo kot rezultat njegovih notranjih vzgibov, intenc, motivov in osebnostnih lastnosti. Vendar nekateri socialni psihologi, kot je recimo Jean-Léon Beauvois, ugotavljajo, da bolj ko utajujemo vlogo zunanjih določil in pogojev, ki jih postavljajo neke situacije, kontekst ali družbena razmerja, bolj smo kot subjekti dejansko nesvobodni. Če smo, kot smo bili nekoč, enostavno prisiljeni oziroma primorani kaj narediti, recimo v šoli ali v podjetju, nimamo kot subjekti nobene potrebe po poznejši racionalizaciji in prilagajanju svojih lastnih prepričanj. Sodobna organizacijska logika in struktura institucij pa ne zahtevata več nesredne podreditve subjekta neki avtoriteti. Ta prej delujejo tako, da zapoveduje »svobodno odločitev« in se pretvarja, da družbene razlike in razmerja moči ne obstajajo. V situacijah, v katerih se moramo podrediti in delovati tako, kot se od nas zahteva, to še vedno storimo, vendar s to razliko, da spremenimo

Ko znanje postane kapital, izobraževanje pa vlaganje vase, posameznik izgubi avtonomijo, saj je podvržen tržnim interesom, diktaturi kapitala, ki določa kriterije uspešnosti, racionalnosti in etične odgovornosti.

svoje lastno notranje prepričanje oziroma interpretacijo lastnega dejanja, in sicer tako, da si rečemo, da smo nekaj storili zato, ker smo sami tako hoteli. *Tako se ne podredimo le v dejanju, ampak tudi v mišljenju.* Bolj ko o sebi mislimo, da z lastnim vedenjem manifestiramo svojo svobodno naravo in osebnostne lastnosti, močnejša je dejanska podrejenost znotraj socialnih interakcij in družbenega prostora. Zato menim, da je osebnost problematičen konstrukt, ki prispeva k izolaciji, individualizaciji in psihologizaciji sicer veliko bolj kompleksnih determinant človeškega vedenja.

Torej ravnamo preveč preprosto in razmeroma sporno, če narcistično vedenje omejimo na psihologijo posameznika?

- ▶ Sam bi nekoliko drugače formuliral

problem, in sicer v obliki retoričnega vprašanja: zakaj sodobna družba ne sankcionira (oziroma ga celo spodbuja) tistega vedenja, ki ga lahko označimo za narcistično in ki škodi kolektivu ter širši družbi. Obstajajo denimo psihološke raziskave s področja organizacijske psihologije, ki ugotavljajo, da so narcistične lastnosti bolj zaželene in v večjem obsegu prisotne v menedžerski populaciji. Vendar je te ugotovitve treba postaviti v kontekst obstoječe korporativne organizacije in družbenopolitične ureditve. Lahko se vprašamo, zakaj sta sami korporativna struktura in organizacija obstoječih podjetij takšni, da silita posameznike v specifični način vedenja in mišljenja.

Lahko te ugotovitve zrcalimo tudi na politiko?

- ▶ Ko razmišljam o povezavi med

narcisizmom in politiko, mi pride na misel članek Boštjana Nedoha *Politična psiho-patologija narcizma*. V njem avtor analizira notranje povezave med narcisizmom in agresivnostjo in mu uspe pokazati, kako sta današnji desni populizem, ki se naslanja na neki novi tip rasizma, ki se manifestira v obliki agresije do tujcev (migrantov in beguncev) in družbenih manjšin, dejansko logična posledica in podaljšek narcistične kulture intimnosti. Namreč hrbtna stran in ena izmed bistvenih značilnosti narcistične psihične forme je njena struktura, v kateri prideta do izraza imaginarno rivalstvo in iz njega izhajajoča agresivna konkurenca z drugimi subjekti, ki so vselej potencialna nevarnost za subjektov občutek lastne vrednosti in osebne identitete. x